

СИНОНІМІЯ Й ВАРІАНТНІСТЬ ОНІМІВ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ТА ПАРЕМІЯХ

Схарактеризовано особливості синонімії й варіювання власних назв, що функціують у фразеологічних та паремійних одиницях. Здатність вступати в синонімні відношення й варіюватися мають антропоніми, теоніми, міфоніми, зооніми. Фактичною базою дослідження послугувало 455 одиниць, дібраних із словників та збірок.

Ключові слова: онім, антропонім, теонім, міфонім, фразеологізм, синонім, варіант.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Безмежний фразеологічний і паремійний фонд української мови вивчають у багатьох аспектах: семантичному, структурному, лексикографічному, стилістичному тощо. Значну увагу в українському мовознавстві приділяють студіюванню онімної лексики як елемента реального антропонімікону, так і складника художніх текстів різних жанрів у межах літературної ономастики. Нерідко цікавляться й специфікою функціонування онімів у фразеологізмах та пареміях. Такі студії виконано на перетині ономастики й фразеології. *Актуальність* пропонованого дослідження пов'язана з потребою встановити особливості синонімних відношень онімів і здатність їх до варіювання в стійких сполуках та висловах.

Аналіз досліджень проблеми. Фразеологічні одиниці і їхні складники активно досліджують Н. Венжинович, Ж. Краснобаєва-Чорна, О. Левченко, Р. Луканинець, К. Мізін, О. Селіванова, Л. Скрипник, В. Ужченко, М. Яцьків та ін. Професорка Н. Венжинович опрацювала фраземіку в контексті лінгвокультурології й встановила засоби вербалізації таких концептів, як ВОДА, СЕРЦЕ, ОКО, БАТЬКО й МАТИ з різними ключовими словами [2]. Дослідниця Р. Луканинець, вивчаючи фразеологізми античного походження, встановила актуальні концепти в картині світу лінгвоспільноти, серед яких зааналізовано й складники різних концептів (ДОЛЯ, СЛАВА, НАТХНЕННЯ, ЧАС, ПРАЦЯ, ЦІННІСТЬ тощо) [4].

У низці статей досліджено як окремі фразеосемантичні поля, наприклад, зоофразеологізми [13], так і проблеми функціонування фразеологізмів у прогнозах погоди Наталки Діденко та денниковій прозі Петра Сороки [11; 13] чи етнопсихолінгвістичні аспекти компаративних фразеологізмів [12]. У першій праці розглянуто фразеологічні одиниці, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з погодними умовами. З'ясовано, що більшість стійких сполук, використовуваних Н. Діденко, стосуються професійної сфери і мають на меті доступно й серйозно чи з гумором подати відомості про очікувані погодні умови. В іншій статті з'ясовано, як фразеологізми здатні реалізувати ядрові етнокультурні коди (соматичний, аксіологічний, артефактний, природний, духовний, інтелектуальний, мистецький) на матеріалі

прози pop-fiction. Проблеми функціонування онімної лексики частково висвітлено в статті, у якій увагу сфокусовано на можливості імені ставати символом, коли саме ім'я співвідноситься не з якоюсь конкретною особою, а з її діяльністю, походженням, властивостями тощо. Будучи складником національної культури, оніми переносять нас в атмосферу життя народу. Імена з народних переказів і легенд, імена героїв, що їх зафіксовано в народній творчості або згадує історія, функціують у сталих висловах як апелятиви, які лише підкреслюють особливості характеру чи окремі фізичні вади людини, котрій властиві ті самі фізичні чи духовні якості, що й відомому носієві певної мови [15, с. 73-74].

В одній із попередніх розвідок авторки встановлено продуктивні способи семантичного вираження субституційної пари в лексичних фразеоваріантах і визначено такі їхні групи: субституційна пара – синоніми, субституційна пара – тематично однорідні лексеми, субституційна пара – гіперо-гіпоніми. Констатовано, що зв'язки між лексемами-субститутами можуть мати різний ступінь умотивованості: від високого до низького, фразеологічного [10, с. 16]. Опрацьований матеріал для цього дослідження вможливив виокремлення ще однієї активної групи в межах лексичних фразеологічних і паремійних варіантів (субституційна пара – оніми), про що йтиметься нижче.

Метою нашої розвідки є семантико-структурний аналіз онімів в українських фразеологічних та паремійних одиницях. Її основні *завдання* такі: виявити й схарактеризувати частотні власні назви; розкрити специфіку онімів різних розрядів, що вступають у синонімні відношення; описати онімні варіанти, звернувши увагу на продуктивні афікси, що їх творять, та стилістичні можливості відповідних утворень. *Об'єкт* дослідження – фразеологічний і паремійний склад української мови. *Предмет* вивчення – особливості варіантних та синонімних онімів, що функціують в українських фразеологізмах та пареміях.

Джерельною базою пропонованої розвідки послуговували «Фразеологічний словник української мови», упорядником якого є Г. М. Удовиченко [17], «Фразеологічний словник української мови» за редакцією В. М. Білоноженко [18], а також три збірки прислів'їв і приказок [6; 7; 8]. *Фактична база* дослідження нараховує 455 одиниць, із них – 163 фразеологізми та 292 паремії, що містять оніми.

У процесі дослідження прислужилися такі *методи*: аналіз і синтез (для теоретичних узагальнень і систематизації викладу), описовий (для характеристики синонімів та варіантів власних назв), контекстуально-інтерпретаційний (для визначення синонімних відношень онімів), а також елементи словотвірного аналізу (для з'ясування продуктивних і регулярних формантів онімів). *Теоретичне значення* пропонованої розвідки полягає в поглибленому осмисленні природи синонімних відношень та онімних варіацій у стійких сполуках та висловах, а її *практична цінність* – у можливому застосуванні одержаних результатів під час викладання фразеології й пареміології, лінгвокраїнознавства, етнолінгвістики, фольклорної ономастики.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Однією з характерних ознак особових імен у складі сталих словесних формул є їхня здатність до варіювання та синонімії. Поява варіантів імен – це живий словотворчий процес, що ніколи не припиняється. Поки існує ім'я, доти будуть існувати і його варіації, котрі допомагають людині висловити найтонші почуття, ставлення до іншої особи, свою приязнь або відразу, симпатію чи антипатію [5, с. 50], адже повнота почуттів вимагає повноти форми, комплексу засобів вираження. П. П. Чучка вважає, що для дослідника антропонімії «вихідним пунктом завжди мусить бути народно-розмовна система, оскільки саме вона є першоосновою всього. Офіційна ж система великою мірою штучна, особливо в тих випадках, коли вона перенесена з одного діалекту на інший чи ... з однієї мови на іншу» [19, с. 18].

Варіанти імен, що входять до складу фразеологічних і паремійних одиниць, групуючись навколо свого стрижневого компонента, утворюють синонімічні ряди. Характерною особливістю таких рядів є наявність у них живомовних варіантів імен із різноманітними емоційно-експресивними суфіксами та з різними мотивувальними основами. Залежно від кількості членів, що входять до синонімічного ряду, він може бути ширшим чи вузьким.

Найпродуктивнішим онімом, що утворює велику кількість синонімів, є теонім *Бог*. Він може замінюватися словами *Господь, Христос, Аллах*: *щоб тебе Бог (Господь) побив; ради Бога (Христа-Спаса); Боже (Господи) благослови; слава Богу (Аллаху)*. На перший погляд, ці назви не є взаємозамінними, рівноправними за семантикою, навантаженням, адже, скажімо, слово *Аллах* функціонує в мусульманському світі. Однак у сталих висловах воно вживається на позначення Бога взагалі незалежно від релігійної належності. Зауважимо, що на наявність синонімічних назв натрапляємо лише у фразеологізмах, у той час як майже в усіх пареміях представлений лише теонім Бог: *сказав би Богові правду, але чорта боїться; Богу слава, а попу шмат сала; на тобі, Боже, що мені не гоже; і святий Боже не допоможе*.

Велику кількість синонімічних імен має вислів за *царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля)*. У казках, прислів'ях, приказках названо багато родичів Гороха. Їхні імена варіюються, оскільки часто цього вимагає римування: *за царя Тимка, як була земля тонка; за царя Митрохи, коли людей було трохи; за царя Панька, як була земля тонка*. Взаємозамінними є також зооніми – клички собак: *Сірко, Марко, Гривко, Рябо*: *як Сірко (Рябо) на прив'язі; очей у Рябка (Сірка) позичати; як Сірко (Марко) у пеклі; не кожному собаці ім'я Гривко (Рябо)*. Зоосемізи майже не вживаються, натомість активно функціонують згадані зооніми.

Варіантами одного сталого вислову можуть бути оніми, що мають близьку фонетичну організацію: *Баба Параска (Палажка)*, а також імена, функція яких зводиться до номінування будь-якої людини: *вискочити, як Пилип (Кузьма) з конопель*.

Продуктивних способів творення варіантів імен в українській мові є кілька, але основні з них такі: суфіксальний, усічувальний (тобто зворотний чи регресивний) і комбінований (тобто

усічувально-суфіксальний, регресивно-суфіксальний). За словами І. І. Ковалика, «основні тенденції в процесі творення здрібніло-пестливих форм особових імен в українській мові, як і в інослов'янських, виявляються переважно в явищах їх суфіксації, і набагато рідше виступає так званий регресивний спосіб словотворення» [3, с. 217].

Найпопулярнішими іменами в Україні раніше були *Іван, Гриць, Ганна*, що належать до традиційних українських антропонімів, і тому вони утворюють найбільшу кількість варіантів, а отже, й формують найкolorитніші синонімні ряди: *Іване – не гайся, робиш не робиш – хитайся; циць, Івасю, панів не переслухаєш; не нашого пера пташка у Івашка; захворів Іванко, аж опух від спанку; жінка Йвася боялася: під припічком сховалася; Гриць наварив, Гриць і поїв; смійся, Гривку, дам тобі сливку; чотири свічки спалила, поки Гриця умила, а п'ятий каганець, такий Грицько поганець; казала Ганна, що надія марна; от тобі, Гандзю, книш; як у поле – Анцю в боці коле, як до танцю – вже не коле Анцю*.

Онім *Іван* є найпопулярнішим чоловічим іменем в українському фольклорі. Його популярність пов'язана з тим, що протягом багатьох століть надавання імен було регламентоване святцями. Онім *Гриць* широко побутує у фольклорі й реалізує низку значень. Проте чи не найчастіше *Гриць* – легковажна особа. Наймення *Ганна*, досить популярне на всій території України, у фразеології репрезентовано чималою кількістю варіантами.

Серед наявних антропонімів у фразеології переважають суто українські імена. Відомо, що сталі словесні формули з іменами людей (прислів'я, приказки, приписи народного календаря, різні римовані приповідки, якими дражнять названих людей, нараховує сотні одиниць, серед яких особливою фразотворчістю відзначаються імена *Іван, Григорій, Петро, Семен, Хома, Ганна, Марія, Хима* та інші. Ці імена більшою мірою вказують на здатність власної назви узагальнювати [15, с. 75].

Загальновідомо, що *Іван* має ще й такі варіанти: *Іванко, Іванонько, Іваночко, Іваненько, Іванечко, Іванець, Іванина, Іваник, Іванчик, Іваночок, Іванцьо, Іванько, Іваньо, Іванунь, Івануньо, Івасько, Івасенько, Івасечко, Івасик, Івасьо, Івасюнь, Івасюненко, Івасюнечко, Івасюньо, Івашенько, Івашечко* тощо [16, с. 54], *Григорій, Гриць, Грицько – Григорко, Гриник, Гринь, Гринько, Гриньо, Гриня, Грицай, Грицик, Грицунь, Грицуня, Грицунечко, Грицуньо, Грунь, Грунько, Гриша, Гришко, Ригірко, Ригорко* [16, с. 47], а *Ганна – Ганнонька, Ганночка, Ганка, Ганя, Ганька, Ганнуся, Ганнусенька, Ганнусечка, Ганнуська, Ганнуля, Ганнуленька, Ганулечка, Ганнулька, Ганнуля, Ганнуненька, Ганнунечка, Ганнунейка, Ганнушка, Гануся, Гануська, Ганулька, Гандзюня, Гандзюненька, Гандзюнечка, Ганця, Ганцюня, Ганцуня, Аня, Аннуся, Аннуня, Анниця, Анничка, Анка, Анюта, Анютонька, Анюточка, Анютка* тощо [16, с. 113]. Розмовно-побутова система імен охоплює скорочені, здрібніло-пестливі та згрубіло-зневажливі варіанти, що цілком логічно відображено у фольклорі, зокрема фразеологізмах, пареміях.

Для творення здрібніло-пестливих варіантів імен використовують різноманітні суфікси, що додають як до офіційних імен, так і до їхніх усічених варіантів. Найбільш продуктивним є суфікс *-к(о), -к(а)*: Андрій – Андрійко, Іван – Іванко, Матвій – Матвійко, Ілля – Ілько, Хома – Хомка, Федора – Федорка; Григорій – Гриць – Грицько, Леонтій – Левко, Онисій – Онись – Онисько, Захарій – Захар – Захарко (*Засмісь, Андрійку, дам тобі копійку; не вилась любистком, то й покохалась з Ониськом; їж, Левку, хоч і глевко*).

Деривати із суфіксом *-к(о)* дуже давні. В українських пам'ятках вони фіксуються вже в XIV–XV ст., і первісна функція названого афікса справді демінутивна, але ця демінутивність втрачається ще в давньоруській мові Тож у деяких жіночих іменах суфікс *-к-* теж втратив здрібніло-пестливий відтінок і набув нейтрального забарвлення: Параска (від Параскева), Домашка (від Домна), Мелашка (від Меланія), Одарка (від Одарія) (*Хто до кого, а я до Параски, бо у мене чортма штанів, а в неї запаски; і мох, і трава, і Мелашка крива*). Такі імена в актових книгах часто фіксуються як офіційні, що рівноправно співіснують з їхніми повними формами.

Серед інших суфіксів, за допомогою яких творяться імена, функціонує *-ц(я)*, який частіше додають до усіченої основи, рідше – до повної: Ганна – Гандзя – одзвінчений варіант цього суфікса – (*От маєш, Гандзю, книш, тобі грають, а ти спиш*); *-ушк(о)*: Андрій – Андрушко (*З нашого Андрушка ні м'ясо ні юшка*); *-ошк(а)*: Антін – Антошка (*Антошку, з'їж картошку, та не з'їж ложку*).

Неоднозначну суб'єктивну оцінку має менш продуктивний суфікс *-ух / -юх(а)*. Поряд із негативним забарвленням залежно від віку іменованого варіанти імен із цим суфіксом можуть виражати пестливий, фамільярний відтінок [1, с. 80; 5, с. 59]. У досліджуваних нами висловах оніми з таким суфіксом мають негативну конотацію, що впливає із загального контексту: *зібралися два Андрухи: один сліпий, другий глухий; заробив наш Дмитруха: два рази в шию і раз поза вуха*. Найпродуктивнішими є позитивно оцінні суфікси, рідше функціонують негативно оцінні суфікси.

Певну продуктивність має регресивний (усічувальний) спосіб творення варіантів імен: Миколай – Микола, Федір – Федя, Онисій – Онись, Галина – Галя, Лукерія – Луця (*Не буде Галя, буде другая; всім богам по чоботях, а Миколі лисому шапку плісову*). Такі варіанти можуть утворюватися як від повних форм, так і від вже скорочених варіантів: Терезія – Тереза – Теря, Климентій – Климент – Клим (*де піде Теря, все їй гірка вечеря; говори, Климе, нехай твоє не згине*). В українських фразеологізмах та пареміях наявні також приклади антропонімів, що утворилися регресивно-суфіксальним способом, але їх небагато: Анастасія – Настя – Наця, Агапія – Гафія – Гапа, Ганна – Анна – Анка.

Деякі імена, що є офіційними, можуть змінювати у своїй основі голосні звуки: Антон – Антін, Артем – Артим, Тихон – Тихін, Пархом – Пархім, Яков – Яків тощо (*не журиться Антін об тім: батько вмирає, а він коржі вминає; відважний Артим іде сміло у воду і дим*).

Онімна субституція апелятивів у фразеологічних одиницях також доволі поширене явище в засобах масової інформації, де акцент роблять на зумовленості заміни відповідним контекстом [9, с. 382]. Такі субститути адаптовані до контексту, є певними узагальненими словами, що виконують роль апелятивів із певною стилістичною маркованістю.

Висновки та перспективи дослідження. Дериваційні та синонімічні можливості оніми виявляють у таких розрядах, як антропоніми, теоніми, зооніми, міфоніми. Варіанти імен і синонімічні назви здебільшого з'являються там, де необхідно зберегти риму, чи у випадках, коли вони вжиті в узагальнювальному значенні *людина, чоловік, жінка, собака*. Оними ж, які переважно позначають одиничне поняття, не мають варіантів. Найголовнішим критерієм частотності використання власних назв є, безсумнівно, їхня загальноновживаність та загальновідомість. Крім того, оними мають яскраво виражене функційне навантаження, володіють прихованим асоціативним тлом, відбивають соціальні параметри, характеризуються особливим звуковим складом, здатні відображати історичну епоху.

В усному мовленні завдяки розглянутим вище способам і засобам словотворення утворюється велика кількість живих варіантів імен. Звичайно, більшість їх – це емоційно забарвлені імена, завдяки яким мовець має змогу виражати суб'єктивну оцінку, своє ставлення, зокрема пестливість, фамільярність, зневагу, до називаної особи. У зв'язку з цим сфера функціонування таких імен обмежена усним варіантом. Синонімія та варіантність онімної лексики, уживаної у фольклорних текстах, у тім числі у фразеологізмах та пареміях, відбиває передусім частотність і затребуваність імен та їхню здатність набувати узагальненого значення, широкі можливості для вираження емоційності з певним стилістичним забарвленням.

Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні онімів інших розрядів на ширшому фольклорному матеріалі.

Література

1. *Вербовецька О. С.* Неофіційна антропонімія Тернопільщини : дис. ... канд. філол. наук. Тернопіль, 2016. 366 с.
2. *Венжинович Н. Ф.* Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології : монографія. Ужгород : ФОП Сабов А. М., 2018. 463 с.
3. *Ковалик І. І.* Словотвір особових імен в українській мові (здрібніло-пестливі утворення). *Територіальні діалекти і власні назви*. Київ : Наук. думка, 1965. С. 15-22.
4. *Луканинець Р.В.* Фразеологізми античного походження в українській мовній картині світу: лінгвокультурологічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дрогобич, 2014. 25 с.
5. *Павелко С. П.* Неофіційні жіночі найменування в антропоніміконі Гуцульщини. *Записки з ономастики*. Одеса : Астропринт, 2002. Вип. 6. С. 50-62.
6. *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми*. Київ : Наук. думка, 1991. 439 с.
7. *Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру*. Київ : Наук. думка, 1990. 528 с.

8. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. Київ : Наук. думка, 1989. 480 с.
9. Романченко А. П. Індивідуально-авторська інтерпретація фразеологічних одиниць у засобах масової інформації. *Слов'янський збірник*. Київ : Видавничий центр Дмитра Бураго, 2012. Вип. 17. Ч. I. С. 380-386.
10. Романченко А. П. Лексичні фразеоваріанти як складники узуальної фразеології. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : ПолиПринт, 2020. Вип. 27. С. 13-20.
11. Романченко А. П. Лінгвокогнітивний складник мовної особистості синоптика. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». Київ : Гельветика, 2020. Т. 31 (70). № 2. С. 38-43.
12. Романченко А. Психолінгвістичні та етнокультурні параметри компаративної картини світу українців. *Lingua Montenegrina*. Cetinje, 2023. Вр. 32. С. 79-96.
13. Романченко А. П. Фразеосфера елітарної мовної особистості Петра Сороки: етнокультурне та особистісне. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Гельветика, 2020. С. 223–228.
14. Романченко А. П. Ядро, центр та периферія українських зоофразеологізмів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород : П. П. Данило С. І., 2020. Вип. 2 (44). С. 299-303.
15. Романченко А. П., Андоньєва О. І. Своєрідність функціонування онімів у фразеології. *Записки з ономастики*. Одеса : Астропринт, 2002. Вип. 6. С. 72-80.
16. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей : словник-довідник. Київ : Наук. думка, 1986. 311 с.
17. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: в 2 т. Київ : Вища шк., 1984. Т. 1. 304 с.; Т. 2. 289 с.
18. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / за ред. В. М. Білоноженко. Київ : Наук. думка, 1999. 984 с.
19. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена) : Конспект лекцій. Ужгород : Вид-во УДУ, 1970. 104 с.

A. P. Romanchenko,

Odesa I. I. Mechnikov National University,

Department of the Ukrainian language and language training for foreigners

SYNONYMY AND VARIATION OF ONYMS IN PHRASEOLOGICAL UNITS AND PROVERBS

The article characterizes the peculiarities of synonymy and variations of proper names functioning in phraseological units and proverbs. Anthroponyms, theonyms, mythonyms and zoonyms have the ability to vary and to enter into synonymous relations. 455 units selected from dictionaries and collections served as the factual basis of the study.

Key words: onym, anthroponym, theonym, mythonym, phraseological unit, synonym, variant.